

Наталія Ворон

Національний педагогічний університет імені М.П. Драгоманова

аспірантка(Україна)

e-mail: natalya_voron@i.ua

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-0682-4444>

ResearcherID: <https://publons.com/researcher/3373397/nataliia-voron>

Історія та культура України на сторінках видань Українського історико-філологічного товариства у Празі (1939-1945)

Анотація. Мета статті – розкрити науково-історичну та видавничу діяльність українського історико-філологічного товариства у Празі (далі – УІФТ) в роки Другої світової війни. Дослідити тематику наукових видань та оцінити внесок українських істориків-емігрантів у розвиток історії та культури України. **Методологія дослідження** ґрунтується на поєднанні загальнонаукових методів (проблемно-хронологічного, ретроспективного, логічного аналізу, класифікації та систематизації, узагальнення, порівняння) із принципами об'єктивності, історизму. **Наукова новизна** роботи полягає в тому, що вперше у вітчизняній історичній науці детально вивчено та проаналізовано історичне наукове надбання членів Українського історико-філологічного товариства у Празі в період Другої світової війни (1939 – 1945). **Висновки.** У період Другої світової війни члени УІФТ, не зважаючи на труднощі буремного часу, продовжували науково-дослідну роботу на благо української історичної науки. Нові представники товариства, емігранти з радянської України, активно долучилися до праці та продовжили традиції товариства попередніх років. За нашими підрахунками було надруковано 24 наукові статті, зроблено 51 виступ на зібраннях товариства. Аналіз архівних документів, праць істориків – емігрантів періоду Другої світової війни переконує в тому, що їх видавничу діяльність – це вагомий внесок у розвиток історичної науки та української культури. Наукова новизна, дискусійність, оригінальність трактувань притаманні дослідженням членів товариства з проблем історії Київської Русі, різних періодів козаччини, історії України XVIII та XIX ст. тощо. Цікавою та перспективною нині є проблема вивчення української культури, допоміжних дисциплін та архівної справи. Значна кількість істориків – науковців, членів УІФТ, писали свої роботи на основі закордонних архівів, що давало змогу поглиблювати та відкривати нові сторінки української історії або ж спростовувати фальшиві твердження стосовно українства, які були поширені в Російській імперії та на теренах радянської України.

Ключові слова: Друга світова війна, історія, культура, наукові видання, науковці-емігранти, УІФТ у Празі, засідання, архіви.

Постановка проблеми. Українське-історико-філологічне товариство у Празі, яке було засноване у 1923 році, за роки своєї діяльності залишило по собі глибоку теоретичну спадщину, що нараховує сотні протоколів проведених засідань та опублікованих наукових праць. Період його існування в 20-х – 30-х роках ХХ ст. вивчений досить ґрунтовно, однак діяльність в роки Другої світової війни до сьогодні не стала об'єктом уваги науковців. Саме це і обумовило вибір теми цього наукового дослідження.

Аналіз джерел та останніх досліджень. Важливе місце для дослідження діяльності Українського історико-філологічного товариства у Празі в період Другої світової війни займають архівні матеріали Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України. Особливе значення для вивчення проблеми має фонд 4372 «Українське історико-філологічне товариство у м. Празі», в якому є звіти, протоколи зборів товариства, статті, рецензії його членів, списки видань тощо [ЦДАВО. Ф. 4372. Оп.1.]. У Центральному державному архіві громадських об'єднань України (фонд 269 Колекція документів «Український музей в Празі» (1925 – 1948) є справи про діяльність УІФТ, а також протоколи засідань з 1939 по 1945 рр. [ЦДАГО. Ф. 269. Оп.1. Спр.416-418]. Особливий інтерес для нашого дослідження мають листи Д. Дорошенка до О. Оглоблина, опубліковані в журналі «Український історик» в 1965 році. [Оглоблин, 1965]. Саме з них ми черпаємо цікаву інформацію про становище еміграції та діяльність історико-філологічного товариства в період Другої світової війни. Однак основним джерелом дослідження цієї проблеми є 5 томів видання «Праці Українського історико-філологічного товариства у Празі», які були надруковані в період 1926 – 1944 рр. [Праці, 1939; Праці, 1941; Праці, 1942; Праці, 1944]. Вагомим джерелом вивчення проблеми є також «Річне

справоздання Українського історично-філологічного товариства у Празі» за 1938 – 1941 рр. [Річне справоздання, 1941а; Річне справоздання, 1941б; Річне справоздання, 1941в]. Це видання містить точний перелік членів товариства, доповіді, зачитані на засіданнях, звіт діяльності товариства за рік, плани на найближчий період. До джерельної бази дослідження слід також віднести окремі публікації М. Антоновича [Антонович, 1941] та С. Наріжного [Наріжний, 1940; Наріжний, 1941а; Наріжний, 1941в; Наріжний, 1942; Наріжний, 1944], використані авторкою для розуміння змісту та напрямків діяльності УІФТ у цей період.

Питання діяльності українських наукових осередків у Чехословаччині у період Другої світової війни є недослідженою проблемою. Більшість істориків розглядають наукові здобутки еміграції в Чехословаччині в 20 – 30-ті рр. ХХ ст. Історик С. Віднянський у монографії «Культурно-освітня і наукова діяльність української еміграції в Чехословаччині: Український вільний університет (1921-1945)» [Віднянський, 1994] один з перших, хто узагальнено характеризує діяльність Українського історико-філологічного товариства впродовж всього періоду його існування. Публікації останніх років по цій проблемі присвячені також вивченню окремих персоналій – учасників товариства та їх особистому внеску в розвиток історії України та української культури. Зокрема, у 2008 р. опублікована стаття А. Трембіцького «Родина Сіцинських-Січинських та Українське історично-філологічне товариство в Празі (1923 – 1945)» [Трембіцький, 2008]. Тематику наукових робіт членів УІФТ в період Другої світової війни згадує у своїй дисертації історик І. Краснодемська [Краснодемська, 2009]. У контексті розвитку українознавства, вона наводить приклад статей членів УІФТ: Д. Антоновича, С. Наріжного, В. Біднова, Б. Крупницького та ін. У 2012 р. були опублікована праця Андрія Шаповала, присвячена діяльності Михайла Антоновича [Шаповал, 2012]. Тут він детально аналізує участь історика у науковому та культурному житті українців Праги, розкриває зміст та значення його діяльності як члена Українського історично-філологічного товариства.

Науковиня О. Салата у статті «Українська академічна історична наука в період Другої світової війни: історики еміграції» частково торкається і нашої проблеми, називаючи Прагу, зокрема Український вільний університет та Українське історико-філологічне товариство осередками історичної науки під час Другої світової війни [Салата, 2012].

Мета статті. Розкрити науково-історичну та видавничу діяльність українського історико-філологічного товариства у Празі в роки Другої світової війни. Дослідити тематику наукових видань та оцінити внесок українських істориків-емігрантів у розвиток історії та культури України.

Виклад основного матеріалу. З початку Другої світової війни Українське історико-філологічне товариство у Празі продовжило свою роботу. Дмитро Дорошенко, член УІФТ, писав до О. Оглоблина у 1942 р., що тоді, «коли українська наукова робота скрізь завмерла, найбільше робиться у Празі. Історико-філологічне товариство навіть в умовах війни продовжує проводити засідання, видавати наукові здобутки українських вчених» [Оглоблин, 1965 : 86]. Вплив Другої світової війни помітний у кількості засідань, які проводило товариство. Якщо у 20-х – 30-х рр. в середньому за рік відбувалося 27 засідань УІФТ, то згідно до звіту за 1938 – 1940 рр. відбулося лише 16 засідань (1938/1939 – 4 засідання; 1939/1940 – 12). У попередньому 1937/1938 році їх було 23. 1941/1942 рік – 22 засідання [Річне справоздання, 1941а : 2; Шаповал, 2012 : 95]. У 1942/1943 рр. відбулося 23 засідання наукового товариства, на яких виголошено 25 доповідей, у 1943/1944 рр. — 29 засідань, заслухано 36 наукових повідомлень [Шаповал, 2012 : 95].

У цей воєнний час продовжувався набір нових членів товариства. Так, у 1940 році його дійсними членами стали І. Панькевич, А. Волошин, О. Іванов, Ф. Стешенко [Річне справоздання, 1941б : 1]. У 1940 – 1941 р. членами УІФТ стали дійсні члени Наукового товариства ім. Шевченка: а у наступному 1941 році - М. Андрусак, В. Бірчак, І. Зілинський, М. Кордуба, В. Кубійович, З. Кузеля, Б. Лепкий, Євген-Юрій Пеленський, І. Раковський, Я. Рудницький. Скоро до складу товариства долучився лектор німецького університету в Мюнстері Освальд Бургардт [Річне справоздання, 1941в : 2-3]. З 1941 по 1944 рр. членами товариства стали такі знані вчені як В.В. Міяковський, О.П. Оглоблин, Ю.В. Шевельов, В.В. Дубровський, Н.Д. Полонська-Василенко, І.П. Крип'якевич, Ф.М. Колесса та інші науковці з Києва, Харкова, Одеси, Львова тощо. Зауважимо, що у травні 1944 р. до складу УІФТ входило 73 вчених, з яких 62 були дійсними членами, а 11 – членами-співробітниками. Це була найбільша кількість членства за всі роки діяльності УІФТ [Шаповал, 2012 : 95].

На засіданнях УІФТ в роки війни виголошувались, як і раніше, доповіді з історії, етнології, права, мистецтва, освіти, культури та ін. Як зазначено у звіті за 1940 – 1941 рр., значна кількість рефератів була присвячена дослідженню українсько-німецьких взаємин. Так, Д. Дорошенко виступав з доповіддю «Українські постаті в німецькій літературі ХVIII ст.», С. Сірополко зробив повідомлення про німця Швайполя Фіоля, першого друкаря слов'янських кириличних книжок. Дослідник А. Яковлів підготував ряд доповідей про німецьке право та практику його використання на українських землях [Річне справоздання, 1941в : 4].

Окрім поточної роботи – проведення засідань, читання лекцій, здобутком УІФТ була науково-видавнича діяльність, а саме – заснування власного видавництва, яке постійно мало в цей час фінансові труднощі. Як вказує А. Трембіцький, станом на 1941 р. товариство змогло видати 65 наукових видань [Трембіцький, 2008 : 313]. З 1939 по 1945 рр. було видано чотири томи праць УІФТ, більшість яких були вагомим внеском у розвиток історичної науки. Це були дослідження з літератури, мовознавства, історії України, права, археології та ін. Історична тематика охоплювала різні періоди – Київської Русі, Козаччини, Руїни, історію XVIII та XIX ст.

Істориків еміграції беззаперечно цікавила тема етногенезу українського народу. Український громадський і політичний діяч, історик, етнограф Вадим Щербаківський у третьому томі праць Українського історико-філологічного товариства презентує роботу – «Концепція М. Грушевського про походження українського народу в світі палеоетнології» [Праці, 1941 : 27]. Він наголошує на важливості досліджень «батька української історії», насамперед через те, що постійне знищення українських етнографічних матеріалів, відсутність безпосередніх джерел фольклору, самі праці М. Грушевського є свідченням «останнього акорду наукової творчості тих авторів, які ще своїми очима бачили український народ в усій красі його традиційного життя...» [Праці, 1941 : 27].

Не зважаючи на значимість та важливість наукової спадщини М. Грушевського, В. Щербаківський пропонує подискутувати з приводу питання умов та обставин розвитку народної творчості в Україні. Автор статті додає, що така дискусія можлива лише за кордоном. У радянській Україні такі дискусії неможливі через тиск марксистської ідеології та її вплив на все наукове життя.

В. Щербаківський вказує, що теорія про походження українського народу від рухливої індоєвропейської раси, яка нібито виникла в арктичних областях з культурним запасом Вавилонії, є застарілою. Автор погоджується з думкою М. Грушевського, що індоєвропейська раса як фізична єдність не існує [Праці, 1941 : 29-30]. Щодо прабатьківщини слов'ян М. Грушевський визначав її по верхній течії Дніпра, Двіни та Волги. В. Щербаківський більш прихильний до теорії чеського археолога та історика Л. Нідерле, який називав прабатьківщиною слов'ян територію на південь від Прип'яті між Дніпром і Карпатами, тобто в Україні [Праці, 1941 : 34]. Також Вадим Михайлович вказує на те, що немає чітких доказів ні в історичних джерелах, ні в українському фольклорі про панування патріархальної родини на теренах України, як це запропонував Михайло Грушевський.

В. Щербаківський загалом не погоджується зі своїм колегою про умови формування української творчості. На його думку в Україні панували тоді значно кращі умови та суспільний розвиток, ніж нам наводить М. Грушевський [Праці, 1941 : 39-40]. Цінність наукової дискусії В. Щербаківського у тому, що він викладає та аналізує матеріал без суб'єктивних чинників, у вигляді державної ідеології та цензури, яка існувала в Радянській Україні. Також, ми переконуємось, що навіть теорії таких знаних вчених як М. Грушевський можна піддавати сумнівам, адже історична наука не стоїть на місці і постійно з'являються нові дослідження та нові факти.

Об'єктом уваги членів УІФТ став період ранньої історії України, зокрема Київської Русі. У другому томі праць Українського історико-філологічного товариства була опублікована стаття «Сліди побуту у згадках літописів про смерть і похорони князів X – XII ст.» [Праці, 1939 : 218-221], що належить авторству директора Національного музею у Львові Іларіона Свенціцького. Ця стаття підтверджує той факт, що між українською еміграцією та науковцями, що залишилися в Україні, продовжувалась активна співпраця.

У своєму дослідженні автор знайомить читача з фрагментами літописів про смерть і похорони князів X – XII ст. Окрім похоронних обрядів, описує також побут того часу. Науковець також наводить інформацію про зміни в поховальній обрядовості з початку хрещення Русі та поєднання її з язичницькими обрядами [Праці, 1939 : 218-219].

Найбільший інтерес історики УІФТ в період Другої світової війни виявляли до проблем козаччини. Так, до четвертого тому «Праць» увійшла робота М.Д. Антоновича «Студії з часів Наливайка», яку товариство у 1941 р. надрукувало окремою брошурою [Антонович, 1941]. У дослідженні на глибокій джерельній базі проаналізовано відносини між козаками С. Наливайка й австрійським імператором Рудольфом II Габсбургом, який прагнув залучити козаків до коаліції антируських сил у Європі; про місію Еріха Лясоти до Війська Запорізького; розкрито значення коровги як козацького символу, що у традиціях Війська Запорізького мала політичний підтекст залежно від мети і володаря, до якого наймалися на службу козаки; відтворено події козацьких походів 1593 – 1595 рр. до Молдавії, Угорщини і Білорусі; висвітлено ініціативи київського католицького єпископа Йосипа Верещинського щодо заснування козацького князівства на Задніпр'ї та визначено причини погіршення взаємин між козацьким військом і польською королівською владою. Як додаток до праці - опубліковано документи Державного архіву Данцига про діяльність козаків у 1592 – 1596 роках [Шаповал, 2012 : 87].

У 1941 році Михайло Антонович публікує дослідження про антитурецьку діяльність козацького полковника з Поділля прикордонника Василя Босого у третьому томі праць УІФТ. Про нього він пише, що це – «типовий прикордонник старої дати, зв'язаний всією своєю діяльністю не з новим козацьким устроєм, що так бурхливо почав розвиватися у другому десятилітті XVII століття, а з шляхетсько-панською організацією Речі Посполитої» [Праці, 1941 : 1-16]. З написаного можемо стверджувати, що Босий був прикордонником, який дбав про власні інтереси - захоплення нових територій і отримання з них прибутку. Водночас, він перебував на службі у князя Збаражського і брав активну участь у колонізації Дикого поля [Праці, 1941 : 11].

Михайло Антонович – перший історик, який детально вивчає постать Василя Босого та його діяльність. До нього дослідники не звертали увагу на цю, по-своєму, видатну людину. Не зменшуючи заслуг князя Збаражського у колонізації Дикого поля, не можна не визнати, що саме на підданого В. Босого була покладена «значна частина робіт і небезпек». Василь Босий заслуговує на вагоме місце в історії тисячолітніх змагань українського народу за доступ до своєї природної межі на півдні – Чорного моря.

Робота Михайла Антоновича «Переяславська кампанія 1630 року», яка базувалася на матеріалах Державного архіву Данцига, була опублікована у п'ятому томі «Праць» наукового товариства [Праці, 1944 : 5-41]. У розвідці автор проаналізував причини, соціальну базу, хід та наслідки селянсько-козацького повстання під проводом Тараса Федоровича (Трясила), який, на думку вченого, був рішучим та ініціативним козацьким ватажком, але «безпомічним у царині політики і політичної боротьби» [Праці, 1944 : 36].

Історик Борис Крупницький продовжував досліджувати козачину, зокрема, період Руїни. У п'ятому томі праць УІФТ з'явилася його розвідка «Миргородський полковник Павло Апостол (1618 – 1678)» [Праці, 1944 : 42-46]. Історик представляє біографію Павла Апостола, батька гетьмана Данила Апостола, намагається з'ясувати, коли саме він долучився до козацького війська та прихильником кого з гетьманів був миргородський полковник.

Симон Наріжний у «Працях Українського історико-філологічного товариства у Празі» [Праці, 1941 : 115-134] надрукував статтю про розвідування московських посланців на території України в другій половині XVII століття. Тут характеризуються способи розвідки: донесення порубіжних воевод; добровільні кореспонденти; спеціальні агенти та інші.

Однією з найпоширеніших була практика допиту всіх, хто виїжджав за межі України. Донесли про все: здобуту інформацію, наміри окремих українських діячів, чутки, настрої серед населення тощо. Добровільні кореспонденти Москви почали з'являтися в Україні ще на початку XVII ст., найбільше яких було серед духовенства. «Антипатріотичними» стали доноси особливо після смерті Богдана Хмельницького, за гетьманування І. Виговського, а також пізніше. Особливо важливою діяльністю духовенства була тоді, коли відносини між Москвою та Гетьманщиною загострювалися. З другої половини XVII ст. з'явилися власне московські агенти, яких з певною метою відправляли на територію України [Праці, 1941 : 116-117].

У збірнику праць УІФТ 1942 року надруковано статтю Дмитра Дорошенка, яка мала назву «Початок гетьманування Петра Дорошенка (1665 – 1666)» [Праці, 1942 : 120-144]. Це одна з цікавих праць дослідження свого родоводу. Стаття містить такі структурні елементи: проголошення Дорошенка гетьманом Правобережної України; боротьба з Дрозденком; опанування Брацлавщини; відносини з Польщею; звільнення Йосифа Тукальського і Юрія Хмельницького з полону; справа польських залог по фортецях в Україні; старшинська рада в Чигирині підтверджує Дорошенка на гетьманство; генеральна рада в Лисянці тощо [Праці, 1942 : 123]. Дослідження містить значний обсяг матеріалу і є детальною довідкою гетьманства Петра Дорошенка.

Грунтовною статтею четвертого збірника «Праць Українського історико-філологічного товариства у Празі» є дослідження історика Бориса Крупницького «З історії Правобережжя 1683 – 1688 рр.» [Праці, 1942 : 1-32]. Автор досліджує період гетьманування С. Куницького (1683), Андрія Могили (1684 – 1688) та діяльність Семена Палія про що, на момент виходу статті, були відомі лише загальні факти. Джерелом для вивчення заявленої теми історик називає німецьку пресу, інформація для якої потрапляла з Правобережжя через Львів [Праці, 1942 : 2].

Стаття Бориса Крупницького є джерелом для дослідження історії українського козацтва Правобережжя у 80 – 90-х рр. XVII ст. Він висловлює власні думки та роздуми стосовно подій та козацьких ватажків, використовуючи німецьку періодику.

Цікавим є біографічне дослідження цього ж автора «Пилип Орлик і Сава Чалий». Науковець знайомить нас з постаттю Сави Чалого – одного із сподвижників гетьмана Пилипа Орлика. Історик розглядає різні версії про походження Сави Чалого, демонструє певні гіпотези щодо його особистості. Беззаперечним, на його думку, є те, що Сава Чалий певний період перебував на службі у Польщі, був прихильником Пилипа Орлика, і надавав йому підтримку з кількома тисячами запорожців [Праці, 1939 : 42-44].

Історик Борис Крупницький у виданні третього тому «Праць...» знайомить читачів з роботою «З життя першої української еміграції» [Праці, 1941 : 17-26]. У першій частині він розповідає про долю двох українських емігранток – Ганни Орлик та Ганни Войнаровської. Це дослідження автор зробив на основі матеріалів Дрезденського та Стокгольмського архівів. У еміграції ці обидві жінки терпіли злидні та труднощі повсякдення, але між ними постійно продовжувалися протистояння та неприязнь, про що свідчать їх листи до шведських чиновників. Порівнюючи долю цих представниць політичної еміграції, відчувається, що Б. Крупницький більш прихильний до Ганни Орлик, яка попри матеріальну скруту, намагалася виконувати і свої політико-громадські обов'язки українки, співпрацюючи з чоловіком, а пізніше – з сином. Натомість, про Ганну Войнаровську він пише, що вона відстоювала лише свої приватні інтереси [Праці, 1941 : 24].

У другій частині статті «З життя першої української еміграції» Борис Крупницький описує арешт генерального осавула Пилипа Орлика – Григорія Герцика. Автор статті аналізує версії як саме відбувся арешт і хто до нього був причетний. Наводить розвідки українського історика М. Костомарова, польського дослідника В. Конопчинського з цього приводу. Як свідчать дані з Дрезденського державного архіву, наведені у статті Б. Крупницьким, польський уряд був не причетний до арешту Г. Герцика у Варшаві. Більше того, у грудні 1720 р. московському цареві був надісланий дипломатичний протест за свавільну діяльність на території Польщі. Щоправда, результатів він не дав і генеральний осавул П. Орлика так і залишився в ув'язненні [Праці, 1941 : 24-25]. Можна стверджувати з наведених вище фактів, що Москва, навіть на території інших держав, всіляко перешкоджала діяльності українських політичних діячів, використовуючи для цього незаконні методи.

Заслужують особливої уваги дослідників роботи М. Антоновича, що надруковані в роки Другої світової війни. Наукове дослідження М. Антоновича [Праці, 1939 : 17-21] присвячене темі вербування українців у прусську армію XVIII століття. Ця наукова публікація стала результатом роботи Михайла Дмитровича у Кенігсберзькому державному архіві. Завдяки знайденим автором документам досліджені методи набору українців і білорусів до пруської армії. Цю працю М.Д. Антоновича УІФТ також видало окремою брошурою [Шаповал, 2012 : 91].

Значний науковий інтерес у членів УІФТ викликала проблема створення та діяльності історичних товариств на теренах України в різні періоди. Дослідженню саме цього питання присвятив свою роботу секретар УІФТ Симон Наріжний. Зокрема, у 1941 р. він представив широкому загалу дослідження з історії Одеського товариства історії й старовини (далі – ОТИС) як найстарішого в Україні історико-археологічного товариства [Наріжний, 1941а]. У 1942 році стаття ввійде до четвертого тому «Праць УІФТ» та буде надрукована [Праці, 1942 : 215-234]. Перше засідання ОТИС відбулося 23 квітня 1839 р. Першопричинами його заснування стали постійні знахідки на території Південної України, матеріальні рештки різних епох, що потребували наукового вивчення та трактування. У Статуті товариства, який був затверджений аж у 1896 р, було вказано, що його завданням є «вивчення історії й археології загалом, а особливо південної Росії (Новоросійського краю, Бессарабії, Криму й Східного берегу Чорного моря» [Праці, 1942 : 221]. Членами товариства були представники різних національностей, більшість з яких були українці. Серед відомих науковців ОТИС були В. Антонович, М. Максимович, Ф. Леонтович, В. Яковлів та ін. Товариство займалося різноманітною діяльністю: археологічні розкопки, засідання, написання реферативних повідомлень, видавнича справа, поповнення музейних колекцій. ОТИС працювало впродовж другої половини XIX ст. Перша світова війна та революції 1917 – 1921 рр. негативно вплинули на його роботу. Останнє засідання товариства відбулося 1922 р. і на ньому були присутні лише 7 членів [Праці, 1942 : 234].

У 1944 р. окремою брошурою Симон Наріжний опублікував також працю «Харківське історико-філологічне товариство» [Наріжний, 1944]. Аналізуючи цю статтю С. Наріжного складається враження, що у своїй діяльності Українське історико-філологічне товариство у Празі наслідувало Харківське історико-філологічне товариство, яке основним завданням визначало вивчення, поширення та популяризацію досліджень з філології та історії.

На нашу думку, кульмінаційним акордом вивчення історії створення та діяльності товариств Симона Наріжного є підготовлені та видані публікації у 1940 році «15 літ діяльності Українського історично-філологічного товариства в Празі (1923 – 1938)» [Наріжний, 1940] та у 1942 р. «Культурна праця української еміграції між двома світовими війнами. Ч.1» [Наріжний, 1942]. У першій статті науковець детально аналізує роботу УІФТ впродовж заявленого періоду - розкриває діяльність, проблеми та здобутки товариства, теми доповідей, зачитаних на засіданнях, тощо.

Наступна робота автора – «Культурна праця української еміграції між двома світовими війнами. Ч.1» – це фундаментальне дослідження, що розкриває сторінки історії українських наукових установ, товариств, організацій різного спрямування, створених українськими емігрантами після Першої світової війни та Української революції 1917 – 1921 рр.

Зауважимо, що на сторінках видань Українського історико-філологічного товариства у Празі, мають місце висвітлення проблем не тільки історії України, археології, етнографії, побуту та культури українського народу, а також допоміжних історичних дисциплін.

Щодо археології, то науковці писали свої роботи на основі розкопок попередніх років, коли вони ще мали змогу працювати в Україні. Так, В. Щербаківський знайомить нас з результатами археологічних розкопок на Переяславщині, які він проводив у 1913 р. [Праці, 1939 : 133-135]. Він вказує, що могили, на яких він проводив розкопки, відносяться приблизно до V – IV ст. до н. е. Також, дослідник наводить детальний перелік всіх речей, знайдених на Переяславщині.

Український археолог Ярослав Пастернак у другому томі праць УІФТ пише про Куштановицький тип археологічної культури, знайденої у Східній Галичині й неподібній до інших знахідок у цій місцевості. На думку археолога, пам'ятки, що мали місце у куштановському могильнику, – це залишки місцевого трацького населення, на яке вплинула скитська культура [Праці, 1939 : 138].

Український дослідник та археолог Іван Борковський робить спробу оцінити «Значення деяких предметів, знайдених в Майкопській могилі» [Праці, 1939 : 140-142]. Цікавим є висновок науковця, що саме ці пам'ятки вказують на поширення породи коня Пржевальського на теренах східної Європи з доби неолітичної культури. Також І. Борковський пробує пояснити призначення речей, знайдених російським археологом М. Веселовським у 1897 р. у цій Майкопській могилі [Праці, 1939 : 142].

У збірниках, що надруковані під час Другої світової війни, досліджуються також окремі складові української культури. Так, Вадим Щербаківський у статті «Емальована ікона українського майстра XVIII віку» описує ікону майстра Варлаама «Вручення ключів апостолу Петру» [Праці, 1942 : 211-214]. Автор вказує, що ікона ієромонаха Варлаама – це ознака народження в Україні нового напрямку мистецтва емальярства по-ліможському. Це напевно єдина збережена ікона цього часу, адже під час подорожі Катерини II Україною було спалено три козацькі монастирі, серед них - Межигірській, в якому писав ікони Варлаам. У примітках до статті В. Щербаківського історик українського мистецтва Д. Антонович вказує, що ікона Варлаама – це репродукція картини італійського художника Бернардо Строцці [Праці, 1942 : 213-214].

У 1944 році Вадим Щербаківський також опублікував «Матеріали до історії українського мистецтва. Іконостас церкви Гетьмана Данила Апостола в с. Сорочинцях» [Праці, 1944 : 47-68]. Український етнограф робить його аналіз на основі фото та відбитків, зроблених ще в період Першої світової війни. Автор досить детально описує оздоблення церкви, а найбільше приділяє увагу іконостасу. Відзначимо, що в еміграції – це було чи не єдине джерело для вивчення іконопису в Україні. Він переймається тим, щоб радянська влада не знищила храм та його внутрішній інтер'єр, щоб церква пережила війну. На його думку, архітектура церкви, її внутрішній інтер'єр та іконостас потребують подальшого детального вивчення.

Заслуговують на увагу роботи членів УІФТ з інших історичних дисциплін. Так, Федір Слюсаренко представив статтю «Нумізматична праця проф. В.Б. Антоновича» [Праці, 1939 : 183-191], в якій дослідив наукову спадщину видатного науковця у галузі нумізматики. Автор статті стверджує, що В. Антонович присвятив не одне десятиліття свого життя вивченню античної нумізматики. Він аналізує описи монет, здійсненні Володимиром Боніфатійовичем, вказуючи на те, що В. Антонович склав трьохтомник монет Нумізматичного музею та написав численні статті й доповіді про нові знахідки монет та скарбів. Однак, Ф. Слюсаренко робить висновок, що основною науковою площиною для В. Антоновича є історія України, а всі інші напрями науки він досліджував лише як допоміжні [Праці, 1939 : с.188-191].

Український історик та архівіст В. Дубровський у п'ятому томі праць УІФТ опублікував цікаве дослідження з архівознавства «Архів Пульхерії Іванівни», дружини секунд-майора М. Скоропадського [Праці, 1944 : 166-173]. Автор переконує, що ці архівні документи є відображенням реального життя кінця XVIII ст. – середини XIX ст., особливо еволюції поміщицького господарства цього часу. В архіві зберігаються купчі акти, квитанції про оплату подушного податку, звіти про стан господарства, інвентарні описи, контракти з поставниками тощо [Праці, 1944 : 171]. Ця стаття автора є вагомим внеском у вивчення повсякденного життя українських селян та поміщиків першої половини XIX ст.

Висновки. Наукова спадщина Українського історико-філологічного товариства є багатогранною та різноманітною. У період Другої світової війни, коли змінювалися умови життя, побут, не вистачало коштів, а ставлення владних структур до української еміграції не гарантувало хорошу перспективу науково-дослідної роботи – все це не зупиняло активну діяльність членів товариства. Як і у 20 – 30-ті рр., нові члени УІФТ активно долучилися до праці на благо української науки та продовжили традиції товариства попередніх років. За нашими підрахунками було надруковано 24 наукові статті, зроблено 51 виступ на зібраннях товариства.

У період 1943 – 1944 рр. (звільнення території України від нацистів), до Чехословаччини емігрували науковці-історики та культурні діячі, долею яким судилося в період окупації залишатися на теренах України – В. Міяковський, Н. Полонська-Василенко, В. Дубровський та ін. У цей час їх доля могла бути трагічною, а іншого шляху як емігрувати не було. Руку допомоги подавали і ті емігранти, що вже довгий час перебували в Чехословаччині та працювали на науковій ниві. Саме в цей період до товариства влилося потужне русло інтелектуалів, які піднімали історичну науку на новий рівень, започаткувавши різні напрямки наукових досліджень.

Аналіз архівних документів, праць істориків – емігрантів періоду Другої світової війни переконує в тому, що їх видавнича діяльність – це вагомий внесок у розвиток історичної науки та української культури. Наукова новизна, дискусійність, оригінальність трактувань притаманні дослідженням членів товариства з проблем історії Київської Русі, різних періодів козаччини, історії України XVIII та XIX ст. тощо. Цікавою та перспективною нині є проблема вивчення української культури, допоміжних дисциплін та архівної справи. Значна кількість істориків - науковців, членів УІФТ, писали свої роботи на основі закордонних архівів, що давало змогу поглиблювати та відкривати нові сторінки української історії або ж спростовувати фальшиві твердження стосовно українства, які були поширені в Російській імперії та на теренах радянської України.

Подяка. Висловлюю щирі вдячності членам редакційної колегії журналу за конструктивні консультації, надані під час підготовки статті до друку.

Фінансування. Авторка не отримала фінансової підтримки для проведення дослідження й публікації цієї статті.

Джерела та література:

Антонович, М. (1941). *Студії з часів Наливайка*. Прага: Видання Українського Історично-Філологічного Товариства в Празі, 90 с.

Віднянський, С.В. (1994). *Культурно-освітня і наукова діяльність української еміграції в Чехословаччині: Український вільний університет (1921 – 1945 рр.)*. Київ: Інститут історії України НАН України, 82 с.

Краснодемська, І.Й. (2009). *Внесок вчених української діаспори європейських країн у розвиток українознавства (20 – 60-ті рр. XX ст.)*: (дис. ... канд. іст. наук: 09.00.12 – Українознавство(історичні науки)). Київ, 253 с.

Наріжний, С. (1940). *15 літ діяльності Українського Історично-Філологічного Товариства в Празі (1923 – 1938)*. Прага, 18 с.

Наріжний, С. (1941а). *Одеське товариство історії і старовини*. Прага: Видання Українського Історично-Філологічного Товариства в Празі, 25 с.

Наріжний, С. (1941б). *Розвідування московських посланців на Україні в другій половині XVII віку*. Прага: Видання Українського Історично-Філологічного Товариства в Празі, 23 с.

Наріжний, С. (1942). *Українська еміграція. Культурна праця української еміграції між двома світовими війнами* (в 2 т., Т.1). Прага, 609 с.

Наріжний, С. (1944). *Харківське Історично-Філологічне Товариство*. Прага: Видання Українського Історично-Філологічного Товариства в Празі, 22 с.

Оглоблин, О. (1965). 3 листів Д.І. Дорошенка до О.О. Оглоблина. *Український історик*, 3-4(7-8), С. 86-88

Праці... (1939). *Праці Українського Історично-Філологічного Товариства в Празі* (в 5 т., Т.2). Прага: Видання Українського Історично-Філологічного Товариства в Празі, 216 с. Режим доступу: <http://diasporiana.org.ua/ukrainica/12069-pratsi-ukrayinskogo-istorichno-filologichnogo-tovaristva-v-prazi-t-2/>

Праці... (1941). *Праці Українського Історично-Філологічного Товариства в Празі* (в 5 т., Т.3). Прага: Видання Українського Історично-Філологічного Товариства в Празі, 140 с. Режим доступу: <http://diasporiana.org.ua/periodika/5585-pratsi-ukrayinskogo-istorichno-filologichnogo-tovaristva-v-prazi-1941-t-3/>

Праці... (1942). *Праці Українського Історично-Філологічного Товариства в Празі* (в 5 т., Т.4). Прага: Видання Українського Історично-Філологічного Товариства в Празі, 238 с. Режим доступу: <http://diasporiana.org.ua/periodika/5584-pratsi-ukrayinskogo-istorichno-filologichnogo-tovaristva-v-prazi-1942-t-4/>

Праці... (1944). *Праці Українського Історично-Філологічного Товариства в Празі* (в 5 т., Т.5). Прага: Видання Українського Історично-Філологічного Товариства в Празі, 178 с. Режим доступу: <http://diasporiana.org.ua/periodika/5583-pratsi-ukrayinskogo-istorichno-filologichnogo-tovaristva-v-prazi-1944-t-5/>

Салата, О. (2012). Українська академічна історична наука в період Другої світової війни: історики еміграції. *Історіографічні дослідження в Україні*, 22, 229-246. Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Idvu_2012_22_15

Річне справоздання ... (1941а). *Річне справоздання Українського історико-філологічного товариства у Празі. Рік п'ятнадцятий (1937 – 1938)*. Прага, 16 с. Режим доступу: <https://diasporiana.org.ua/ukrainica/6366-spravozdannya-ukrayinskogo-istorichno-filologichnogo-tovaristva-v-prazi-1932-41/>

Річне справоздання ... (1941б). *Річне справоздання Українського історико-філологічного товариства у Празі. Роки XVI і XVII (1938 – 1940)*. Прага, 8 с. Режим доступу: <https://diasporiana.org.ua/ukrainica/6366-spravozdannya-ukrayinskogo-istorichno-filologichnogo-tovaristva-v-prazi-1932-41/>

Річне справоздання ... (1941в). *Річне справоздання Українського історико-філологічного товариства у Празі. Рік вісімнадцятий (1940 – 1941)*. Прага, 16 с. Режим доступу: <https://diasporiana.org.ua/ukrainica/6366-spravozdannya-ukrayinskogo-istorichno-filologichnogo-tovaristva-v-prazi-1932-41/>

Трембіцький, А.М. (2008). Родина Сіцинських-Сичинських та Українське історично-філологічне товариство в Празі (1923 – 1945). *Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Історичні науки.* (11), 301-326

Шаповал, А.І. (2012). Співпраця Михайла Антоновича з Українським історично-філологічним товариством у Празі. *Архіви України*, 4(280), 88-99.

ЦДАВО – Центральний державний архів вищих органів влади та управління.

ЦДАГО – Центральний державний архів громадських об'єднань.

Наталія Ворон

Національний педагогічний університет ім. М. П. Драгоманова
аспірант (Україна)

История и культура Украины на страницах изданий Украинского историко-филологического общества в Праге (1939-1945)

Аннотация. *Цель статьи – раскрыть научно-историческую и издательскую деятельность Украинского историко-филологического общества в Праге (далее – УИФО) в годы Второй мировой войны. Исследовать тематику научных изданий и оценить вклад украинских историков-эмигрантов в развитие истории и культуры Украины. Методология исследования основана на сочетании общенаучных методов (проблемно-хронологического, ретроспективного, логического анализа, классификации и систематизации, обобщения, сравнения) с принципами объективности, историзма. Научная новизна работы заключается в том, что впервые в отечественной исторической науке подробно изучены и проанализированы историческое научное достояние членов Украинского историко-филологического общества в Праге в период Второй мировой войны (1939-1945). Выводы.* В период Второй мировой войны члены УИФО, несмотря на трудности бурного времени, продолжали научно-исследовательскую работу на благо украинской исторической науки. Новые представители общества, эмигранты из советской Украины, активно включились в работы и продолжили традиции общества предыдущих лет. По нашим подсчетам было напечатано 24 научные статьи, сделано 51 выступление на собраниях общества. Анализ архивных документов, работ историков-эмигрантов периода Второй мировой войны убеждает в том, что их издательская деятельность – это весомый вклад в развитие исторической науки и украинской культуры. Научная новизна, дискуссионность, оригинальность трактовок присущи исследованиям членов общества по проблемам истории Киевской Руси, различных периодов казачества, истории Украины XVIII и XIX в. тому подобное. Интересной и перспективной в настоящее время является проблема изучения украинской культуры, вспомогательных дисциплин и архивного дела. Значительное количество историков-ученых, членов УИФО, писали свои работы на основе зарубежных архивов, что позволяло углублять и открывать новые страницы украинской истории или опровергать фальшивые утверждения относительно украинской истории, которые были распространены в Российской империи и на территории советской Украины.

Ключевые слова: Вторая мировая война, история, культура, научные издания, ученые-эмигранты, УИФО в Праге, заседание.

Nataliia P. Voron

National Pedagogical Dragomanov University
postgraduate (Ukraine)

History and Culture of Ukraine on the Pages of Periodicals of the Ukrainian Historical and Philological Society in Prague (in 1939-1945s)

Abstract. *The purpose of the paper is to reveal the scientific-historical and publishing activity of the Ukrainian Historical and Philological Society in Prague (hereinafter – UHPS) during the World War II, research into the topics of scientific periodicals and assess the contribution of Ukrainian emigrant historians to the development of history and culture of Ukraine. The research methodology is based on a combination of general scientific methods (problematic-chronological, retrospective, logical analysis, classification and systematization, generalization, comparison) with the principles of objectivity, historicism. The scientific novelty of the paper is that the historical scientific heritage of the members of the Ukrainian Historical and Philological Society in Prague during the Second World War (1939-1945) has been studied and analyzed in detail for the first time in the domestic historical science. Conclusions.* *During World War II, UHPS members, despite the difficulties of the turbulent times, continued their research work for the benefit of Ukrainian historical science. New representatives of the society, emigrants from Soviet Ukraine, actively joined the work and continued the traditions of the society of previous years. According to our estimates, 24 scientific papers were published, 51 speeches were made at the meetings of the society. The analysis of archival documents, papers of the emigrant historians of the Second World War convinces that their publishing activity was a significant contribution to the development of historical science and Ukrainian culture. Scientific novelty, debatability, originality of interpretations are inherent in the research of the members of the society on the issues of the history of Kyivan Rus, different periods of the Cossacks, the history of Ukraine in the XVIII and XIX centuries, etc. The issue of studying Ukrainian culture, auxiliary disciplines and archiving is interesting and promising nowadays. A large number of historians - scientists, members of the UHPS, wrote their works on the basis of foreign archives, which made it possible to deepen and open new pages of Ukrainian history or refute false allegations about Ukrainianness, which were widespread in the Russian Empire and on the territory of Soviet Ukraine.*

Key words: *Second World War, history, culture, scientific periodicals, emigrant scientists, UHPS in Prague, meetings, archives.*

References:

- Antonovych, M.** (1941). *Studiji z chasiv Nalyvajka [The studios from the time of Nalyvayko]*. Pragma: Vydannja Ukrajinsjkogho Istorychno-Filologichnogho Tovarystva v Prazi, 90 p. [in Ukrainian].
- Vidnjanskyj, S.V.** (1994). *Kulturno-osvitnja i naukova dijalnistj ukrajinskoji emigraciji v Chekhoslovachchyni: Ukrajinskyj vilnyj universytet (1921 – 1945 rr.) [Cultural, educational and scientific activities of the Ukrainian emigration in Czechoslovakia: Ukrainian Free University (1921 – 1945)]*. Kyiv: Instytut istoriji Ukrajiny NAN Ukrajiny, 82 p. [in Ukrainian].
- Krasnodemsjka, I.J.** (2009). *Vnesok vchenykh ukrajinskoji diaspory jevropejskykh krajyn u rozvytok ukrajinoznavstva (20 – 60-ti rr. XX st.) [The contribution of scientists of the Ukrainian diaspora of European countries in the development of Ukrainian studies (20 – 60's of the twentieth century)] (Candidate thesis)*. Kyiv, 253 p. [in Ukrainian].
- Narizhnyj, S.** (1940). *15 lit dijalnosti Ukrajinsjkogho Istorychno-Filologichnogho Tovarystva v Prazi (1923 – 1938) [15 years of activity of the Ukrainian Historical and Philological Society in Prague (1923 – 1938)]*. Pragma, 18 p. [in Ukrainian].
- Narizhnyj, S.** (1941). *Odesjke tovarystvo istoriji i starovyny [Odessa Society of History and Antiquities]*. Pragma: Vydannja Ukrajinsjkogho Istorychno-Filologichnogho Tovarystva v Prazi, 25 p. [in Ukrainian].
- Narizhnyj, S.** (1941). *Rozviduvannja moskovsjskykh poslanciv na Ukrajinu v drugij polovyni XVII viku [Reconnaissance of Moscow envoys in Ukraine in the second half of the XVII century]*. Pragma: Vydannja Ukrajinsjkogho Istorychno-Filologichnogho Tovarystva v Prazi, 23 p. [in Ukrainian].
- Narizhnyj, S.** (1942). *Ukrajinsjka emigracija. Kulturna pracja ukrajinskoji emigraciji mizh dvoma svitovymi vijnamy [Ukrainian emigration. Cultural work of Ukrainian emigration between the two world wars]*. (Vol. 1). Pragma, 609 p. [in Ukrainian].
- Narizhnyj, S.** (1944). *Kharkivsjske Istorychne-Filologichne Tovarystvo [Kharkiv Historical and Philological Society]*. Pragma: Vydannja Ukrajinsjkogho Istorychno-Filologichnogho Tovarystva v Prazi, 22 p. [in Ukrainian].
- Oghloblyn, O.** (1965). *Z lystiv D.I. Doroshenka do O.O. Oghloblyna [From the letters of D.I. Doroshenko to O.O. Oghloblina]*. *Ukrajinskyj istoryk*, 3-4(7-8), 86-88 [in Ukrainian].

- Praci...** (1939). *Praci Ukrajinskogho Istorychno-Filologhichnogho Tovarystva v Prazi* [Proceedings of the Ukrainian Historical and Philological Society in Prague] (Vol. 2). Pragma: Vydannja Ukrajinskogho Istorychno-Filologhichnogho Tovarystva v Prazi, 216 p. Retrieved from <http://diasporiana.org.ua/ukrainica/12069-pratsi-ukrayinskogo-istorichno-filologichnogo-tovarystva-v-prazi-t-2/> [in Ukrainian].
- Praci...** (1941). *Praci Ukrajinskogho Istorychno-Filologhichnogho Tovarystva v Prazi* [Proceedings of the Ukrainian Historical and Philological Society in Prague] (Vol. 3). Pragma: Vydannja Ukrajinskogho Istorychno-Filologhichnogho Tovarystva v Prazi, 140 p. Retrieved from <http://diasporiana.org.ua/periodika/5585-pratsi-ukrayinskogo-istorichno-filologichnogo-tovarystva-v-prazi-1941-t-3/> [in Ukrainian].
- Praci...** (1942). *Praci Ukrajinskogho Istorychno-Filologhichnogho Tovarystva v Prazi* [Proceedings of the Ukrainian Historical and Philological Society in Prague] (Vol. 4). Pragma: Vydannja Ukrajinskogho Istorychno-Filologhichnogho Tovarystva v Prazi, 238 p. Retrieved from <http://diasporiana.org.ua/periodika/5584-pratsi-ukrayinskogo-istorichno-filologichnogo-tovarystva-v-prazi-1942-t-4/> [in Ukrainian].
- Praci...** (1944). *Praci Ukrajinskogho Istorychno-Filologhichnogho Tovarystva v Prazi* [Proceedings of the Ukrainian Historical and Philological Society in Prague] (Vol. 5). Pragma: Vydannja Ukrajinskogho Istorychno-Filologhichnogho Tovarystva v Prazi, 178 p. Retrieved from <http://diasporiana.org.ua/periodika/5583-pratsi-ukrayinskogo-istorichno-filologichnogo-tovarystva-v-prazi-1944-t-5/> [in Ukrainian].
- Salata, O.** (2012). Ukrajinsjka akademichna istorychna nauka v period Drughoji svitovoji vijny: istoryky emigraciji [Ukrainian academic historical science during the Second World War: historians of emigration]. *Istorioghrafichni doslidzhennja v Ukrajinі*, 22, 229-246. Retrieved from http://nbuv.gov.ua/UJRN/Idvu_2012_22_15 [in Ukrainian].
- Richne spravozdannja ...** (1941a). *Richne spravozdannja Ukrajinskogho istoryko-filologhichnogho tovarystva u Prazi. Rik p'jattnadcjatyj (1937 – 1938)* [Annual report of the Ukrainian Historical and Philological Society in Prague. Fifteen years (1937 – 1938)]. Pragma, 16 p. Retrieved from <https://diasporiana.org.ua/ukrainica/6366-spravozdannja-ukrayinskogo-istorichno-filologichnogo-tovarystva-v-prazi-1932-41/> [in Ukrainian].
- Richne spravozdannja ...** (1941b). *Richne spravozdannja Ukrajinskogho istoryko-filologhichnogho tovarystva u Prazi. Roky XVI i XVII (1938 – 1940)* [Annual report of the Ukrainian Historical and Philological Society in Prague. Years XVI and XVII (1938 – 1940)]. Pragma, 8 p. Retrieved from <https://diasporiana.org.ua/ukrainica/6366-spravozdannja-ukrayinskogo-istorichno-filologichnogo-tovarystva-v-prazi-1932-41/> [in Ukrainian].
- Richne spravozdannja ...** (1941v). *Richne spravozdannja Ukrajinskogho istoryko-filologhichnogho tovarystva u Prazi. Rik visimnadcjatyj (1940 – 1941)* [Annual report of the Ukrainian Historical and Philological Society in Prague. The year eighteen (1940 – 1941)]. Pragma, 16 p. Retrieved from <https://diasporiana.org.ua/ukrainica/6366-spravozdannja-ukrayinskogo-istorichno-filologichnogo-tovarystva-v-prazi-1932-41/> [in Ukrainian].
- Trembicjkyj, A.M.** (2008). Rodyna Sicinsjkykh-Sichynsijkykh ta Ukrajinsjke istorychno-filologhichne tovarystvo v Prazi (1923 – 1945) [The Sicinski-Siczynski family and the Ukrainian Historical and Philological Society in Prague (1923 – 1945)]. *Naukovi zapysky Nacionaljnogho universytetu «Ostrozjka akademija». Istorychni nauky.* (11), 301-326 [in Ukrainian].
- Shapoval, A.I.** (2012). Spivpracija Mykhajla Antonovycha z Ukrajinsjkykym istorychno-filologhichnym tovarystvom u Prazi [Michael Antonovich cooperation with Ukrainian Historical and Philological Society in Prague]. *Arkhivy Ukrajinjy*, 4(280), 88-99 [in Ukrainian].
- CDAVO** – Centralnyj derzhavnyj arkhiv vyshhykh orghaniv vlady ta upravlinnja [Central State Archive of the highest authorities and administration]. [in Ukrainian].
- CDAGhO** – Centralnyj derzhavnyj arkhiv ghromadsjkykh ob'jednanj [Central State Archives of Public Organizations]. [in Ukrainian].

Статтю надіслано до редколегії 15.10.2020 р.
Статтю рекомендовано до друку 17.11.2020 р.